

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА

За редакцією
В. П. Горбатенка, П. В. Мироненка

Київ
Видавництво Політія
2024

УДК 32 + 340 (031)
Е – 68

РЕЦЕНЗЕНТИ

МОКЛЯК Сергій Петрович – доктор політичних наук, професор.

ПАЛІНЧАК Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор.

САЧКО Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор.

ТИМОШЕНКО Володимир Андрійович – доктор юридичних наук, професор.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Наукової установи «Академія "Українська Політія"».
Протокол № 7 від 20-го листопада 2024 року.*

Е – 68 **Енциклопедія політики і права.** Наукове видання. За. ред.
д.політ. н., проф. В.П. Горбатенка і д.політ. н. П.В. Мироненка.
Київ: Видавництво Політія, 2024. 788 с.

ISBN: 978-617-8166-09-0

«Енциклопедія політики і права» є унікальним міждисциплінарним науковим виданням, де вперше в Україні поєднано понад 700 наукових статей з політичної та правової наук, здатних слугувати фундаментальною базою для вироблення політичних рішень та моделювання політико-правових процесів у державному будівництві, забезпечення процесу євроінтеграції та навчального процесу для соціально-гуманітарних спеціальностей у закладах вищої освіти в сучасних умовах, у післявоєнний час та на майбутнє.

Наукове видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів та широке коло читачів, які цікавляться політичною та правовою науками.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО – сукупність законів, що визначають перелік, ознаки та класифікацію діянь, які визначаються державою як «злочини». К.п. встановлює «покарання» для «злочинців» – девіантів, які вчинили такі діяння. К.п. визначає принципи та умови кримін. відповідальності; види і розміри покарань та ін. видів кримін.-правової реакції д-ви на найбільш небезпечні форми девіантних дій, що застосовуються до «злочинців» (як в умовах їхньої примусової ізоляції, так і без такої).

К.п. є живим інструментом, який постійно оновлюється внаслідок соц., політ., технолог. та екон. розвитку: «Те, що є злочином в одній державі, не є злочином в іншій, а те, що було злочином учора, не є злочином сьогодні» (приклади – переслідування «відьом» у Середньовіччі або відповідальність за «незаконне навчання карате» у радян. кримін. кодексах). Криміналізація та декриміналізація певних діянь є супутньою до трансформації кримін. права в часі.

К.п. має на меті максимально точно моделювати поведінку, яка сприймається як небезпечна для власності, здоров'я, безпеки д-ви, довкілля, миру і безпеки людства тощо. У дем. д-ві базовою метою К.п. є пошук ба-

лансу між мінімально необхідною кількістю заборонених діянь і захистом сусп-ва та д-ви від таких дій, щоб уникати надмірної стигматизації девіантів через статус «злочинця». У тоталіт. д-вах кількість «злочинів» збільшується до максимуму, що призводить до тотальної інкарцерації сусп-ва та змішування соц.-психолог. кордонів між «вільним суспільством та в'язницею» (приклад – «п'ятдесят восьма» стаття КК РРФСР, що встановлювала відповідальність за «активні дії або активну боротьбу проти робітничого класу та революційного руху»).

У К.п. застосовується принцип «немає злочину без вказівки на це у законі» (лат. *nulla poena sine lege*), відповідно до якого нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого злочину на підставі дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила злочину за нац. законом або міжнар. правом. Також не може бути призначене суворіше покарання, ніж те, що могло застосовуватися на момент вчинення злочину. Принципи К.п. мають реалізовуватися відповідно до стандартів прав людини (презумпція невинуватості, доведення вини поза розумним сумнівом, неможливість повторного притягнення до кримін. відповідальності за той самий злочин тощо).

Як інструмент примусу К.п. потребує відповідного обґрунтування, а саме: чому д-ва декларує право на покарання та з якою метою застосовує покарання? Відтак покарання має кілька конкуруючих цілей – від карі й відплати до стримування, загальної превенції або реабілітації найбільш небезпечних девіантів. Вказані цілі перетинаються, і жодна з них не розглядається ізольовано від ін. У законодавстві більшості держав та міжнар. актах гол. метою кримін. покарання декларується реабілітація (ресоціалізація, реінтеграція, виправлення тощо) девіантів, хоча після «кризи реабілітаційного ідеалу» 1970-х рр., реабілітац. потенціал покарань (як позбавлення волі, так і пробації) був підданий ревізії. Європейський суд з прав людини наголошує, що «законні пенологічні підстави» є невід'ємними від соц. реабілітації. При цьому осн. «законними пенологічними підставами» залишаються захист сусп-ва, у т. ч. шляхом унеможливлення вчинення повторних злочинів, а також кара (відплата) та залякування (James, Wells and Lee v. the UK, Para 209; Dickson v. the UK [GC], Para 28; Murray v. the Netherlands [GC], Para 100; Mastromatteo v. Italy [GC], Para 72).

За традиц. поглядом на К.п. у центрі його уваги лежить «злочин». Проте саме приро-

да, цілі та функції покарання були факторами, які сформували сучас. К.п. У світлі класич. підходу до причин трансформації К.п. у XVIII ст. на заміну середньовічній (т. зв. «королівській») модальності покарання, спрямованого «проти тіла» злочинця, прийшла т. зв. «християнська» та «республіканська» пенальна ідея, яка зумовила появу покарань «проти душі», заснованих на «каятті» з основоположною категорією «гуманізації», та масове створення «пенітенціаріїв». У рамках ревізійної підходу зміна фокусу покарання з «фізичного тіла» на «душу» була обумовлена екон. недоцільністю покарань «проти тіла» та необхідністю поширення дисципліни серед робітничого класу: «Навіщо суспільству знищувати життя і тіло, які воно може привласнити?» (М. Фуко). К.п., яке змінило право середньовічне, передбачало пом'якшення покарань, більш чітку їхню кодифікацію, помітне скорочення суддівського свавілля, проте насправді воно переслідувало мету встановити нові принципи регуляції, вдосконалення та уніфікації мистецтва карати, зробити однорідним його застосування, знизити екон. й політ. вартість покарання шляхом збільшення його ефективності та кількості каналів соц. контролю. Нове кримін. право – це не про «гуманізацію», а про створення нової економії та нової технології влади карати: «Гуманність» – шанобливе найменування економії та її скрупульозних розрахунків. У тому, що стосується покарання, мінімум диктується гуманністю, максимум рекомендується політикою» (М. Фуко). Будь-який нац. закон про кримін. відповідальність використовується для стабілізації ін-тів, за допомогою яких д-во (або політ. еліти) створює та розподіляє соц. блага. Відтак К.п. назагал тлумачиться як інструмент примусу, який – попри задекларовану рівність усіх перед законом – є соц. фільтром, що підтримує соц. нерівність внаслідок застосування кримін.-правових заборон до найбільш соціально незахищених, матеріально збіднілих та/або дезадаптованих верств населення. Через застосування кримін. покарань К.п. виконує наступні політ. функції (Е. Дафф, Д. Гарланд): 1) «очищення» – вилучення із соц. відносин реальних та/або задекларованих девіантів, які вважаються небезпечними для політ. еліт; 2) «відкачування» – через фіз. (завдяки ув'язненню) та соц. ізоляцію (завдяки пробації) із сусп-ва «відкачується» загроза для політ. еліт; 3) «відволікання уваги» – увага сусп-ва фокусується на загальнокримінальній

злочинності та небезпеці, що являє саме ця злочинність, через нагнітання моральної паніки та вигадкування нових folk devils, тоді як злочини політ. еліт залишаються поза належною увагою; 4) «практична» функція – політ. еліти запевняють населення, що вони роблять усе можливе для того, щоб «боротися зі злочинністю», що слугує меті збільшення кількості folk devils та ще більшої моральної паніки.

У XXI ст. К.п. розглядається як інструмент соц. контролю політ. еліт за соц. групами, які мають, демонструють або можуть демонструвати «ризик», через що К.п. розглядається як «К.п. ризиків», на відміну від класич. «К.п. свободи». Останнє декларується як регулятор відносин між д-вою та раціон. індивідом в частині встановлення заборон на певні діяння, тоді як «К.п. ризиків» постає як інструмент «паноптичного нагляду» та забезпечення ризиків з боку реальних, задекларованих або потенц. девіантів, де традиц. сфера кримін.-правового «регулювання соціальних відносин» замінюється «менеджментом ризиків вчинення злочинів».

К.п. не існує в абстракт. вакуумі – воно відтворюється у «системі кримінальної юстиції», яка «транспортує» «злочинця» за інституц. конвеєром: поліція – прокуратура – суд – пенітенціарна система, декларуючи при цьому відповідні цілі покарання та місії елементів цього конвеєра, де такі цілі та місії подаються у категоріях порядку, безпеки, соц. та політ. прогресу, досягнення «вищих цінностей» і «кращого життя». При цьому факт. продуктом К.п. як соц. регулятора є численні негат. соц. наслідки (розрив соц. зв'язків девіантів та їхня стигматизація, збільшення в'язничного населення, соц. розшарування тощо), у той час коли вплив формальних кримін.-правових заборон на злочинність залишається фактично невимірюваним. При цьому в окремих сусп-вах (Росія) цінності, які формально захищає К.п., суперечать факт. цінностям, які домінують у сусп-ві та захищаються д-вою, коли кримінальна (в'язнична) субкультура перетворюється на загальнонац. культуру.

У процесі трансформації К.п. як інструмента примусу основоположними питаннями були особа злочинця та раціоналізм злочинця у виборі злочинної поведінки, де наявність або відсутність раціон. вибору зумовлювала моральне виправдання покарання. К.п. пройшло шлях від погляду на злочинця як пасивного елемента у руках зовн. сил (перебування під впливом темних сил у Середньовіччі) до раціон. актора у XIX ст., від

злочинця, поведінка якого зумовлена біолог. факторами, і знову до раціоналізму як основи злочинної поведінки.

На К.п. ХХІ ст. впливають збільшення кількості ув'язнених, зростання кількості в'язничних ТНК та обсягів їх діяльності, а також відродження концепцій «небезпечного злочинця» (небезпечного стану особи). Якщо класичне «К.п. свободи» свідчить лише про декілька категорій раціон. «злочинців», то «К.п. ризиків» розширює їх класифікацію за рахунок великої кількості «проміжних станів»: замість єдиної групи «злочинців» з'явилися «злочинці», «девіанти», «кривдники», «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою».

Д.В. Ягунов, Д.Л. Тупчієнко